

ситуативно-доминирующих, коммуникативно-открытых и морально-эмпатийных признаков зависимости от стажа профессиональной деятельности психологов.

Ключевые слова: эмоциональная зрелость, профессиональная толерантность, личность, профессиональная деятельность, психолог

Virna Zh.P., Kandyba M.O.

Emotional maturity psychology: tendencies and regularities in the structure of the professional tolerance

The article proposed a model with structural content of professional tolerance and conducted empirical verification of psychological content ratio of professional tolerance and emotional maturity psychologists with different experience of professional activities. Profound scientific understanding about emotional maturity of personality and defines integrative role of emotional maturity in the structure of professional tolerance psychologist. As a result of empirical research established psychological peculiarities of emotional maturity through expressive, self-regulating and empathy manifestations in the structure of professional tolerance by methods of explication its situationally-dominant, open-communicative, moral-empathy signs, that depending on professional activity experience of psychologists.

Key words: emotional maturity, professional tolerance, personality, professional activity, psychologist.

Вірна Жанна Петрівна – доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк;

Кандиба Марія Олегівна – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології Запорізького національного університету, м. Луцьк.

УДК 159.9.32

Волченко Л. П.

**ПРО ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ
УЯВЛЕНЬ СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ**

У статті розглядаються результати емпіричного дослідження соціальних уявлень старших школярів. З'ясовано, що у більшості юнаків і дівчат відсутні стійкі соціальні уявлення про ціннісно-нормативні координати власного існування. Констатовано, що у старших школярів існують релевантні уявлення стосовно моральних і резидуальних соціальних норм й недостатньо сформованими виявляються норми, що визначають правовий бік соціально-нормативної активності особистості.

Ключові слова: дівчата, соціальні норми, соціально-нормативна активність, соціальні уявлення, старші школярі, цінності, юнаки.

Постановка проблеми. Сьогодні, як ніколи, гостро постає проблема забезпечення соціально-нормативного існування громадян, оскільки соціальні потрясіння, що відбуваються в Україні, перш за все, розхитують її моральні, резидуальні та правові підвалини. Особливо артикульованими виглядають уявлення людей про соціальні норми існування, соціально-

нормативне забезпечення їхньої життєдіяльності [2]. За останній час соціальні уявлення дещо підверглися змістовним трансформаціям, що якісно позначилося на житті кожного українця. Але найбільш суттєвих впливів зазнають уявлення дітей та молоді, оскільки їхнє формування переважно залежить від дорослих і державних інституцій. У цьому сенсі, впливи під які потрапляють старші школярі, набувають особливої релевантності. Саме у цьому віці відбувається становлення світогляду особистості, закріплення певних поглядів, оцінок і ставлень. Виникає наявний світоглядний вибір, за відсутності якого особистість не зможе знайти свого місця у світі людських відношень та стати психічно здоровою.

Отже, вивчення особливостей соціальних уявлень старших школярів взагалі та відносно соціально-нормативних координат їхнього існування, зокрема, на сьогодні складають одне з головних завдань психологічної науки та практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під соціальними уявленнями в соціальній психології розуміють процес вироблення соціального об'єкта в процесі суспільного дискурсу та ментальний продукт конструктивної роботи, що представляє собою деяку мережу ідей, думок, образів, що включають колективні знання [3; 4].

Відомо, що соціальні уявлення мають трикомпонентну структуру, в яку входить необхідна інформація про об'єкт уявлення, поле уявлення та установки. Поле визначає структуру когнітивних компонентів уявлення і, як правило, варіюється в різних соціальних групах. Установки цілком здатні існувати як при обмеженій інформованості, так і при мізерності поля уявлень, і складаються з емоційних компонентів, що відображає готовність суб'єкта уявлення реагувати певним чином. Отже, поняття соціального уявлення досить ємне та включає як експліцитний, так й імпліцитний рівні. Встановлено, що найбільш ґрунтовно положення про соціальні уявлення особистості розроблені у представників французької психологічної школи (С. Московічі, Ж. К. Абріко, Д. Жоделе та ін.) С. Московічі [5] вважає, що теорія соціальних уявлень призначена для аналізу сучасних соціальних проблем, де соціальні уявлення – це провідна характеристика суспільної та індивідуальної свідомості. Науковець підкреслює що, через поняття «соціальний» виражається здатність уявлення виникати через соціальні взаємодії та спілкування між індивідами і групами, й відображати порізнорічному історичні, культурні та економічні умови, обставини та практики. При цьому соціальні уявлення мають дивну двоякість та одночасно можуть носити передовий та ригідний характер, тобто є рухомими та стійкими. Цей феномен С. Московічі назвав когнітивною поліфазією. С. Д. Жоделе [3] розглядає соціальні уявлення як специфічну форму знання, що зв'язує суб'єкт з об'єктом. Акт уявлення розуміється як акт мислення, що дозволяє суб'єкту наблизитися до об'єкта. Соціальні уявлення для Ж.-К. Абріко [3] – це функціональне бачення світу, яке дозволяє індивідам або групам надавати значення їх поведінці, розуміти реальність через власну систему відносин, адаптуватися до неї та визначати своє місце в ній. Соціальні уявлення є однією з процедур соціального мислення, і щоб стати прийнятими, вимагають зусиль особистості. Одні уявлення можуть блокуватися, другі – засвоюються автоматично. При цьому уявлення можуть бути або уможливлені абстракціями, або висловлювати позицію, або стають основою, опорою для особистості. Механізмами формування та закріплення соціальних уявлень виступають категоризація, інтерпретація, тобто трансформації інформаційних когнітивних елементів у «репрезентативно-подібні», що сприяють формуванню соціальної (групової) ідентичності.

Отже, соціальні уявлення складають одну з головних компонент світогляду особистості та значно впливають на її соціальну активність.

Мета статті полягає в аналізі результатів емпіричного дослідження соціальних уявлень юнаків і дівчат, що навчаються у старших класах загальноосвітнього начального закладу та їхнього ставлення до соціально-нормативних координат власного існування.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Як відомо, ціннісно-сміслова сфера особистості виступає найважливішим чинником мотивації її поведінки та знаходиться в основі її соціальних вчинків. Вона складає змістовне ядро соціальних уявлень особистості. При цьому, зміст і рівень розвитку особистісних цінностей визначає міру соціалізації, адаптації та ступеня входження індивіда у систему соціальних відносин. Для того, щоб зрозуміти, що саме в його ціннісно-смісловій сфері необхідно розвивати, слід з'ясувати, які цінності та смисли домінують у світогляді людини, а які у неї сформовані недостатньо. Тобто розуміти поведінку юнаків і дівчат у соціально-нормативному вимірі, це - перш за все - розуміти цінності-норми, які за нею знаходяться. У емпіричному дослідженні нами були використані такі методик: опитувальник діагностики реальної структури ціннісних орієнтацій особистості С. С. Бубнової; тест життєвих цінностей особистості (Must-тест) П. Н. Іванова, Є. Ф. Колобової та методика міні-творів М. І. Воловікової, Н. Л. Смирнова [6].

Дослідження проводилося в лютому-травні 2015 року і в ньому взяли участь 180 старших школярів, які навчаються в середніх загальноосвітніх школах міста Северодонецька, віком від 15 до 17 років, жіночої (105 випробуваних) і чоловічої (75 випробуваних) статей, середній вік учнів $M = 16$ років, стандартне відхилення $SD = 1,07$. Усі випробувані були відібрані на основі рандомізованого відбору. У відсотковому співвідношенні юнаки склали 42 %, а дівчата 58 % від загальної кількості випробуваних. Слід зазначити, що проведене дослідження є продовженням попередніх емпіричних студій щодо вивчення соціальних уявлень шкільної молоді [1]. На першому етапі дослідження діагностувалася реальна структура ціннісних орієнтацій випробуваних юнаків і дівчат (за методикою С. С. Бубнової). Результати представлені у табл. 1.

Таблиця 1

Порівняльна залежність ціннісних орієнтацій у групах хлопців і дівчат (N=180)

Групи	Відпочинок	Матеріальний добробут	Пошук і насолода\ Прекрасним	Допомога та милосердя до інших	Любов	Пізнання нового в світі, природі, людині	Високий соціальний статус, управління людьми	Визнання та повага людей, вплив на оточуючих	Соціальна активність для досягнення змін у суспільстві	Спілкування	Здоров'я
хлопці (n=75)	3,9	3,5	3,2	4,5	3,0	3,1	4,0	3,0	3,1	2,7	2,8
дівчата (n=105)	4,4	2,3	3,4	4,3	3,3	2,8	2,8	3,7	3,1	3,0	2,9

Результати емпіричного дослідження засвідчили, що найбільший показник за 6-бальною шкалою у випробуваних-юнаків відповідає таким цінностям з поліструктурних ціннісних орієнтацій, як «Допомога та милосердя до інших», «Високий соціальний статус», «Управління людьми» та «Відпочинок». У дівчат високі показники превалюють у таких ціннісних орієнтацій, як «Відпочинок», «Допомога та милосердя до інших», «Визнання та повага людей» та «Вплив на оточуючих».

У порівняльному контексті саме «Відпочинок» випробувані-дівчата ставлять вище для себе ніж хлопці, що може свідчити про певне переважання у них гедоністичних тенденцій, а потреба у «Визнанні себе іншими» тільки може доповнювати таку картину індивідуальних уявлень.

Разом із цим, такі ціннісні орієнтації як «Високий соціальний статус» та «Управління людьми», що у юнаків виявляються більш релевантними, ніж у дівчат, тільки підтверджують більшу соціальну орієнтованість перших, потребу юнаків у самоствердженні та самореалізації.

Наступним кроком дослідження було вивчення соціальних очікувань випробуваних у контексті їхнього ставлення до дії соціальних норм. На підставі тесту визначення життєвих цінностей особистості (Must-тест) П. Н. Іванова та Є. Ф. Колобової, що є одним з різновидів вербальних проєктивних тестів, було визначено п'ятнадцять життєвих цілей-цінностей у випробуваних юнаків і дівчат.

Аналізуючи висловлювання старшокласників, ми дійшли висновку, що переважна більшість респондентів за проєкцією «Я неодмінно повинен...» ставлять для себе першочерговим завданням отримання освіти, створення сім'ї, народження дітей, слідкування за своїм здоров'ям, отримання бажаної роботи, піклування про своїх рідних. Лише 5% випробуваних мали твердження, які пов'язані з матеріальним успіхом: «Я неодмінно повинен купити автомобіль, збудувати дім»; «Я неодмінно повинен знайти роботу, яка гарно оплачується».

За вербальною проєкцією «Жахливо, якщо...», 82% випробуваних вбачають безпеку та захищеність, стурбованість непередбачуваними подіями в суспільстві, страхи за життя своїх близьких: «Жахливо, якщо почнеться війна»; «Жахливо, якщо гинуть люди». Майже 30% старшокласників надали твердження, які стосуються міжособистісних контактів та спілкування: «Жахливо, якщо тебе не розуміють»; «Жахливо, якщо тебе зраджують»; «Я не можу терпіти коли мене використовують»; «Жахливо, якщо я залишусь одна». При цьому, безпекою більше переймалися дівчата, ніж юнаки, що є цілком очікуваним.

Вербальна проєкція «Я не можу терпіти...» у переважній більшості випробуваних (>90%) була пов'язана з негативним ставленням до певних соціально-нормативних проявів у суспільстві: «Я не можу терпіти брехню, зло, неповагу, приниження, лихослів'я, грубість, хамство, лицемірство, безвідповідальність тощо». Це свідчить про те, що у юнаків і дівчат значною мірою є сформованими соціальні уявлення про моральні та резидуальні норми або правила поведінки, але разом із цим, правові норми, більшою мірою, залишаються поза інтеріоризованим контекстом.

На наступному етапі ми досліджували реконструкцію змісту соціальних уявлень випробуваних про соціально-нормативну активність особистості (методика М. І. Воловікової, Н. Л. Смирнова). Юнаки та дівчата у вигляді вільних оповідань повинні були описати свої уявлення про соціально-нормативну активність, використовуючи конкретні приклади з

особистого досвіду або згадати конкретну людину, про яку можна було сказати, що вона демонструвала зразки соціально-нормативної поведінки.

На підставі вивчення результатів контент і мікросемантичного аналізу творів були виявлені їхні смислові одиниці – соціальні уявлення (дескриптори), що відображають тему, ідею, персонаж, приклад життєвої ситуації. Глибина інтерпретації протоколів залежала від ясності, цілісності опису соціально-нормативної активності особистості.

Мікросемантичний аналіз (якісний метод) був використаний для виявлення рівнів категоризації та інтерпретації даного феномена. Нас цікавили інтерпретації випробуваних, психологічні характеристики процесу інтерпретування (інтелектуальних / когнітивних / оціночних), суперечності в інтерпретації, проблемність (глибина інтерпретації) і контекст інтерпретації – (широта, різноманітність).

Вивчення протоколів (вільних розповідей) з описом своїх уявлень про соціально-нормативну активність особистості, конкретних прикладів з особистого досвіду дозволило виявити еклектичність і соціальну детермінованість, ідеологізованість соціальних уявлень про соціально-нормативну активність. Контент-аналіз протоколів дозволив виділити більше 560 дескрипторів (описів), що представлені в порядку убавання кількості згадок випробуваними.

Було встановлено, що майже 5% випробуваних соціально-нормативну активність особистості визначили як моральність, вихованість, порядність, правомірність, законність, бажання бути зрозумілим для інших, безпеку, корисність, довіру, чіткість. При цьому, опис уявлень умовно можна підрозділити від «дотримання встановлених правил поведінки» і до розуміння соціально-нормативної активності як «дій на благо суспільства та інших людей».

Провідними темами в описі уявлень про соціально-нормативну активність були дотримання резидуальних норм поведінки та дотримання моральних і правових норм. Ці теми є кількісним вираженням вмісту даного феномену. Відмінності при описі уявлень про соціально-нормативну активність – це відмінності в розумінні діяльності, а саме: «діяльність на благо суспільства, держави, людей»; «діяльність для захисту людей», «діяльність проти правопорушень».

Мікросемантичний аналіз показав, що випробувані в більшості випадків визначали соціально-нормативну активність як поведінку, що відповідає загальноприйнятим стандартам, нормам і правилам («Це вміння жити за правилами в суспільстві», «Це виконувати правила загальноприйнятої поведінки», «Це дотримання людьми правил етикету в повсякденному житті»). Також зустрічалися описи, де випробувані (>12%) визначали соціально-нормативну активність як «жорстку форма згоди між людьми», «недопустимість насильства, брутальності».

Серед юнаків і дівчат були й ті (>7%), які проявляли радикалізм у висловлюваннях: «Сучасні люди – раби системи, повинні постійно підкорятися нормам, вони не вільні, тому, що постійно виконують правила нав'язані їм суспільством. Як до мене - це не життя, а існування. Бути зомбі я не бажаю» (дівчина 16 років); «Я не навиджу жити за правилами, я ніколи їм не підкорюся» (хлопець 16 років).

Проте, більше ніж 30% випробуваних зв'язали соціально-нормативну активність з поведінкою, яка регулює доброзесні стосунки між людьми: «Роби добро та отримашш вдячність від інших» (дівчина 17 років); «Май віру в серці, люби оточуючих, тоді доля буде до тебе схильна» (дівчина 16 років).

Усього нами було виявлено 17 асоціацій, які висловили випробувані стосовно соціально-нормативної активності особистості (див. табл. 2).

Отже можна стверджувати, що переважна більшість випробуваних юнаків і дівчат асоціює соціально-нормативну активність особистості з референцією моральних і резидуальних норм. Ці норми виступають об'ємними цінностями або установками, які в уявленнях старших школярів спрямовують поведінку людей у соціально визначених ситуаціях. Тобто моральні та резидуальні норми старшими школярами визначаються як релевантні цінності соціально-нормативних координат їхньої життєдіяльності. Правові норми залишаються дещо тільки знаними, але не виступають у якості генеруючих ціннісних атиюдів їхньої соціальної активності.

Таблиця 2

Частота асоціацій про соціально-нормативну активність особистості у групі випробуваних (N=180)

№	Асоціації про соціально-нормативну активність	Вид норм	Частота асоціації
1.	Неприпустимість крадіжок	правова	11
2.	Безкорисність вчинків	моральна	11
3.	Відповідальність за свої дії	моральна	13
4.	Неминучість кримінального покарання	правова	30
5.	Захист більш слабкої людини	резидуальна	35
6.	Чесність, щирість	моральна	44
7.	Лицемірство, брехня	моральна	60
8.	Увага та повага до потреб, почуттів інших людей	моральна	62
9.	Вихованість	резидуальна	87
10.	Добродушність, любов до людей, турбота про дітей	моральна	95
11.	Дотримуватися принципів моральної поведінки	моральна	95
12.	Поступитися місцем у транспорті	резидуальна	107
13.	Повернути хазяїну загублене	резидуальна	107
14.	Виконувати правила етикету	резидуальна	107
15.	Неприпустимість приниження	резидуальна	111
16.	Не курити, не розпивати спиртні напої у громадських місцях	правова	154
17.	Допомога іншим людям в тяжкі хвилини	моральна	155

Висновки. Результати емпіричного дослідження засвідчили, що в соціальних уявленнях старших школярів переважають поліфазійні тенденції. При цьому у переважній більшості юнаків і дівчат сформованими виступають соціальні уявлення про моральні та резидуальні норми поведінки та значно «просідають» уявлення щодо правових норм. Останнє змушує акцентувати увагу на необхідності розробки системних впливів правового характеру стосовно старших школярів в умовах загальноосвітніх середніх закладів освіти.

Звертає на себе увагу й те, що юнаки більше ніж дівчата орієнтовані на цінності самоствердження та самореалізації, що разом з «просіданням» правових норм, може негативно впливати на їхню соціальну активність.

Перспективи подальших наукових пошуків ми вбачаємо у проведенні поглиблених емпіричних студій з подальшим прототипичним аналізом соціальних уявлень старших школярів щодо соціально-нормативних координат їхньої життєдіяльності.

Література

1. Волченко Л. П. Про соціальні уявлення кілької молоді та її соціально-нормативну активність в умовах суспільних перетворень / Л. П. Волченко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – № 2 (37). – С. 118-123.
2. Гарькавець С. О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі: [монографія]. / С. О. Гарькавець. – Луганськ : вид-во «Ноулідж», 2010. – 343 с.
3. Донцов А. И. Концепция социальных представлений в современной французской психологии / А. И. Донцов, Т. П. Емельянова – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 128 с.
4. Емельянова Т. П. Социальное представление – понятие и концепция: итоги последнего десятилетия / Т. П. Емельянова // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 6. – С. 39-47.
5. Московичи С. Методологические и теоретические проблемы психологии / Серж Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 2. – С. 17-21.
6. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. – [2-е изд., доп.]. – М. : Психотерапия, 2009. – 544 с.

Транслітерація

1. Volchenko L. P. Pro sotsialni uivlennia shkilnoi molodi ta yii sotsialno-normatyvnu aktyvnist v umovakh suspilnykh peretvoren / L. P. Volchenko // Teoretychni i prykladni problemy psykhologii : zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia. – Sievierodonetsk : Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2015. – № 2 (37). – S. 118-123.
2. Harkavets S. O. Sotsialno-normatyvnyi konformizm osobystosti u psykhologichnomu vymiri: [monohrafiia]. / S. O. Harkavets. – Luhansk : vyd-vo «Noulidzh», 2010. – 343 s.
3. Dontsov A. Y. Kontseptsyia sotsyalnykh predstavlenyi v sovremennoi frantsuzskoi psykhologii / A. Y. Dontsov, T. P. Emelianova – M. : Yzd-vo MHU, 1987. – 128 s.
4. Emelianova T. P. Sotsyalnoe predstavlenye – poniatye y kontseptsyia: ytohy posledneho desiatyletyia / T. P. Emelianova // Psykhologicheskyy zhurnal. – 2001. – T. 22, № 6. – S. 39-47.
5. Moskovychy S. Metodologicheskye y teoretycheskye problemy psykhologii / Serzh Moskovychy // Psykhologicheskyy zhurnal. – 1995. – T. 16, № 2. – S. 17-21.

6. Fetyskyn N. P. Sotsyalno-psykholohycheskaia dyahnostyka razvytyia lichnosti y malykh hrupp / Fetyskyn N. P., Kozlov V. V., Manuilov H. M. – [2-e yzd., dop.]. – M. : Psykhoterapiya, 2009. – 544 s.

Волченко Л. П.

О некоторых результатах эмпирического исследования социальных представлений старших школьников

В статье рассматриваются результаты эмпирического исследования социальных представлений старших школьников. Выяснено, что у большинства юношей и девушек отсутствуют устойчивые социальные представления о социально-нормативных координатах собственного существования. Констатировано, что у старших школьников есть релевантные представления относительно моральных и резидуальных социальных норм и недостаточно сформированными являются нормы, которые определяют правовую сторону социально-нормативной активности личности.

Ключевые слова: девушки, социальные нормы, социально-нормативная активность, социальные представления, старшие школьники, ценности, юноши.

Volchenko L. P.

Some results of an empirical study of social representations of the senior schoolboys

In article the results of an empirical study of social representations of senior pupils. It was found that the majority of young men and women are no stable social representations of social and regulatory coordinates of its own existence. It was stated that high school students have relevant views on the moral and social norms of residual and underdeveloped are rules that define the legal and regulatory aspects of social activity of the person.

Key words: youth women, social norms, social and regulatory activity, social representations, older students, values, youth men.

Волченко Лариса Петрівна – магістр управління навчальним закладом, аспірант кафедри психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

УДК 159.93

Гарькавец С. О.

СТУДЕНТСЬКА МОЛОДЬ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВПЛИВИ У КОНТЕКСТІ ІНСТАЛЯЦІЇ ВИМОГ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються можливості використання соціально-психологічних впливів в контексті соціалізації особистості та з'ясовуються, які з них є найбільш ефективними щодо виконання студентською молоддю вимог суспільства в умовах трансформаційних змін. Наводяться результати емпіричного дослідження, в якому засвідчено, що чим вищим є рівень задоволення потреб, тим більше раціональним виявляється індивід та його ставлення до виконання суспільних вимог.

Ключові слова: особистість, потреби, соціалізація, соціально-психологічні впливи, студентська молодь, суспільні вимоги, трансформаційні зміни.